

SŁOWO WSTĘPNE

Krajobraz zawiera w sobie znaki i ślady pozostawione przez żyjące w nim społeczności. Na krajobraz składa się też złożona struktura relacji pomiędzy określonym obszarem a społeczeństwem. Struktura jest dynamiczna, a zawarte w krajobrazach znaki stanowią swoisty kod, stanowiący element historii poszczególnych krajobrazów i obszarów. Współczesny obraz miejsc pokazuje zmiany zachodzące w ich postrzeganiu, uzależnione jest to także od kręgu kulturowego, roli społecznej i, jeśli krajobraz ukształtowany jest przez roślinność, od nieuchronnych zmian fenologicznych związanych z cyklem natury.

W niniejszym tomie autorzy reprezentujący różne dziedziny, dyscypliny i specjalności naukowe omawiają w swoich pracach cmentarze, ogrody, również te przykościelne – różne miejsca naznaczone *sacrum* – stanowiące szczególne krajobrazy i obiekty w krajobrazie oraz ich współczesną funkcję. W pierwszych siedmiu artykułach temat przewodni to cmentarze w różnym kontekście. Kolejne cztery artykuły pokazują różnego rodzaju ogrody związane z *sacrum* oraz uwarunkowania, które mają wpływ na świętość miejsca. Trzy ostatnie prace prezentują tematykę *sacrum* w odniesieniu do turystyki kulturowej.

Duża grupa artykułów związana jest z cmentarzami, którym dopiero wiek XIX nadał współczesne znaczenie i formę, też zresztą niejednorodną. Wcześniej jak opisuje Philippe Ariès w swym klasycznym dziele *Człowiek i śmierć*¹ średniowieczny cmentarz wraz z kościołem był ośrodkiem życia, stanowił forum, miejsce publiczne i miejsce azylu, okazjonalnie pełnił też funkcje rynku i targowiska. Nowoczesna historia cmentarzy jest rezultatem reform religijnych i sanitarnych. W roku 1803 Paryż stał się miejscem precedensu, gdzie pozbawiono możliwości pochówku na dziedzińcach przykościelnych, wyznaczając teren we wschodniej części miasta na te cele. Tak powstał cmentarz Pére-Lachaise, zaprojektowany przez Alexandre Théodore Brongniarta i utrwalił ówczesny model zakładania cmentarzy. Był to obiekt zlokalizowany poza ówczesnym miastem, jako park angielski, krajobrazowy, na wzór Pól Elizejskich, zadrzewiony, o malowniczej rzeźbie terenu, gdzie pomniki tonęły w zieleni. Centralna geometryczna struktura alei zestawiona była z siecią wijących się ścieżek pokonujących schody. Wzorzec drugi jest późniejszy, a zapoczątkował go słynny Mount Auburn Cemetery na przedmieściach Bostonu, założony w 1831 r. wg projektu lekarza i botanika dra Jacoba Bigelowa oraz generała Henry A.S. Dearborna. Łączył funkcję cmentarza i „ogrodu doświadczalnego”. W wielu miastach amerykańskich cmentarze traktowano podobnie jak *pleasure-ground* w parkach angielskich, czyli miejsca przeznaczone do odpoczynku i przyjemności. Mount Auburn Cemetery odniósł natychmiastowy sukces nie, jako cmentarz, ale teren łączący w sobie cechy naturalnego parku, miejsce ciszy i odpoczynku. Uznany za tzw. romantyczny cmentarz

¹ Ariès P., 1989: Człowiek i śmierć, PIW Warszawa.

wiejski, został zaakceptowany, jako przykład stylu angielskiego w ogrodnictwie. Stanowił ilustrację nowej estetyki, nowego rodzaju malowniczej przestrzeni publicznej, stał się impulsem i inspiracją dla rozwoju parków publicznych². Tak więc cmentarz jako element urbanistyki ma także swoje ogrodowe korzenie, współcześnie stanowi jeden z elementów współtworzących system terenów zieleni miejskiej. W zależności od topografii cmentarze kształtowane były, jako układy geometryczne na terenach płaskich, np. krakowski Cmentarz Rakowicki (od 1800 r.), bądź swobodne i malownicze na terenach temu sprzyjających, np. wileńska Rossa (1769).

Te dwa na początku podobne w rozplanowaniu modele ewoluowały w dwóch odmiennych kierunkach. W Europie dominują cmentarze z dużą ilością elementów kulturowych, na równi z roślinnością wysoką w historycznych obiektach, a z coraz mniejszą ilością zieleni we współczesnych. W Stanach Zjednoczonych powszechne stały się cmentarze trawnikowe, choć tego rodzaju miejsca pochówku występują też w północnej Europie, a ośrodkiem promieniowania tej kultury był Hanower. Na północy Europy popularne były też cmentarze „leśne”, ze znaczących przykładem nowego rodzaju kształtowania przestrzeni – Skogskyrkogården w Ensched w Sztokholmie autorstwa Gunnara Asplunda i Sigurda Lewerentza (1914-1917). Założony w lesie jest w pełni zjednoczony z naturą, cechą szczególną projektu było zaznaczenie rytualnego przejścia od ciemności do światła. W 1994 r. Skogskyrkogården został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa. W uzasadnieniu zapisano, że dzieło Asplunda i Lewerentza stworzyło nową formę miejsca pochówku, która w zasadniczy sposób wpłynęła na tworzenie innych tego rodzaju miejsc na całym świecie. Podkreślono także znaczenie obiektu, jako szczególnego krajobrazu kulturowego, którego projekt połączony jest z miejscem pochówku.

W artykułach przedstawionych w tym tomie opisano cmentarze z różnych kręgów kulturowych, które służą upamiętnianiu, wspomnianiu i kontemplacji, zawierają bogatą symbolikę i niosą duży ładunek emocjonalny. Szczególnie akcentowano jak ważne w odbiorze miejsc związanych ze śmiercią jest otoczenie i krajobraz, szczególne miejsce gdzie styka się życie i śmierć, świat materialny i niematerialny. W pracach autorzy udowadniają, że cmentarze i ogrody są wyrazem ducha i czasu, kondycji społeczeństwa, ważnym elementem dziedzictwa kulturowego i tożsamości, występują w każdym rodzaju krajobrazu i mają odrębny wyraz formalny i symboliczny.

Zaprezentowano też zagadnienia formy architektonicznej pochówku, aranżację przestrzenną, rozplanowanie i kompozycję obiektów. Rejestrowano zmiany zachodzące w krajobrazie. Podkreślono znaczenie roślinności w kompozycji obiektów. Rozważania prowadzone są ze szczególnym uwzględnieniem tożsamości poszczególnych prezentowanych terenów. Pokazano również problematykę społeczną, stosunek lokalnych społeczności do miejsc pochówków w określonej sytuacji historycznej

² Zachariasz A., 2006: Zieleni, jako współczesny czynnik miastotwórczy, ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych, Kraków PK.

i politycznej. Stan zachowania cmentarzy, ich rola społeczna i sposób ich współczesnego użytkowania, są obrazem stosunku społeczeństwa do *sacrum*, do wyznania, z którym obiekt związany i tych, którzy zostali tam pochowani. W tych szczególnych miejscach odnotowano też zacieranie śladów przeszłości, czego przejawem są zrujnowane, zapomniane, czasem ze śladami wandalizmu cmentarze, gdzie postępuje naturalna sukcesja roślin. Druga strona to krajobrazy pamięci pokazane na przykładzie symbolicznych cmentarzy i miejsc pamięci ludzi gór.

Odrębna grupa artykułów zderza ze sobą dwa nieprzystawalne z pozoru światy, jakimi są *sacrum* cmentarza i sukcesja naturalna. To daje możliwości innego spojrzenia na miejsca pochówku specjalistom – przyrodnikom, botanikom, dla których cmentarz stanowi obiekt badawczy z punktu widzenia geobotanicznego, a zwłaszcza florystycznego i fitosocjologicznego. Artykuły pokazują szczególne cechy krajobrazów oddanych we władanie naturze, zmiany zachodzące w naturalnym siedlisku roślinnym. Jak każde dzieło związane roślinnością, gdy nie są pielęgnowane ulegają sukcesji, a zwyczaj sadzenia roślin na grobach i w ich sąsiedztwie powoduje zmiany w siedliskach przyrodniczych. Autorzy dokonują oceny naturalnych zasobów gatunkowych na cmentarzach oraz przedstawiają charakterystykę taksonów badanej flory pod względem zróżnicowania gatunków i ich przynależność do określonych typów form życiowych.

Przedmiotem rozważań są też ogrody przykościelne i ogrody, jako miejsce zawierające *sacrum*. W artykułach poświęconych ogrodom przykościelnym zwrócono uwagę na niekorzystne zmiany zachodzące w otoczeniu kościołów. Obserwuje się odchodzenie od tradycyjnego elementu krajobrazu kulturowego, jakim jest typowa zieleń wysoka wokół obiektów sakralnych, na rzecz introdukowanych roślin zimozielonych i nadmiernego ozdabiania i „ukwiecania”, co niszczy odbiór *sacrum*.

Przedstawiono też ogród, jako otoczenie świątyni i świątynię w ogrodach różnych kultur oraz sakralizację przyrody poprzez święte gaje i święte drzewa. Pokazano świątynie współtworzące sceny ogrodu krajobrazowego, ich lokalizację, typowe wzorce i wymiar niematerialny dzieł, zwracając uwagę na potęgę krajobrazu, która sprzyja kreowaniu świętości.

Ostatnią grupę artykułów poświęcono zagadnieniu *sacrum* w kontekście turystyki kulturowej. Opisano postrzeganie obiektów sakralnych, ich znaczenie dla lokalnych społeczności i turystów. Przedstawiono m.in. na przykładzie obiektów z województwa podkarpackiego dynamicznie rozwijającą się turystykę pielgrzymkową i religijną. W części są to szczególne pejzaże sakralne osadzone naturalnym krajobrazie, tak jak Kalwaria Pałacowska, gdzie pielgrzymi wędrują „drózkami kalwaryjskimi” i zatrzymują się przy kapliczkach, które zlokalizowano na terenie rezerwatu.

Pozostaje mieć nadzieję, że zamieszczone w niniejszym tomie artykuły dopełniają dotychczasową wiedzę o kolejnych materialnych i niematerialnych aspektach krajo-
brazu kulturowego oraz otwierają nowe pola do badań.

Agata Zachariasz